

تأملی در تحولات ساختاری معاصر شهر تبریز و تأثیر آن بر هویت شهر

پیمان نصیری نیا^{*}، عیسی حجت^۲

^۱ کارشناس ارشد معماری، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲ استاد دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۱۱/۲۹، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۱۲/۲۲)

چکیده

شهرهای تاریخی، دربردارنده ساختاری هستند که درگذار زمان و براساس ویژگی‌های هویتی شکل‌گرفته و در قالب عناصر و روابط تاریخی تجلی یافته‌اند؛ از این‌رو نمی‌توان نسبت به کیفیات مداخلاتی که در آنها شکل می‌گیرد، بی‌اعتنای باشد. تبریز از شهرهای مهم تاریخی ایران است که هویت ساختاری آن در طول تاریخ، به واسطه مداخلات صورت گرفته در عرصه‌های تاریخی اش متحول شده است. نوشتار حاضر با هدف شناخت تغییرات پدید آمده در هویت ساختاری تبریز، به سبب مداخلات معاصر، به تحلیل جایگاه سه عرصه تاریخی شهر و مقایسه آنها با نمونه‌های جهانی پرداخته تا از این طریق بتوان شناختی از تأثیرات مداخلات شهری، بر هویت تاریخی آن به دست آورد. از این‌رو با راهبرد تفسیری و کیفی، اسناد و نقشه‌های تاریخی شهر مطالعه و با تحلیل‌های میدانی شرایط معاصر آنها بررسی شده‌اند. ف در نهایت، تحلیل‌ها روشن می‌سازد که تحولات ساختاری معاصر تبریز، عرصه‌های تاریخی آن را مخدوش و سبب جدایی آنها از جریان زندگی شهر شده است. هم‌چنین بر اساس قیاس‌های تطبیقی، می‌باشد با تقویت جایگاه عرصه‌های تاریخی، موجبات پویایی آنها در شریان حیات شهری مهیا شود تا توانایی حضور شایسته در ساختار معاصر شهر را به دست آورند؛ چراکه این عناصر، شکل‌دهنده هویت تاریخی شهرند که از میان رفتن آنها در واقع از میان رفتن بخشی از هویت تاریخی شهر است.

واژه‌های کلیدی

شهر تبریز، هویت شهر، تحولات ساختاری، مداخلات شهری، تحولات معاصر.

*نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۴۰۹۸۸۷۴، نامبر: ۰۲۱-۶۶۹۷۲۰۸۳، E-mail: nasirinia.peyman@gmail.com

مقدمه

لیکن جایگاه خود در زنجیره حیات شهر را حفظ کرده و از عناصر ساختاری آن محسوب می‌شده‌اند؛ تا اینکه در دوران معاصر به دلیل تحولات شهری، ساختار عملکردی خود را از دست داده و به عناصری منفرد و بعضاً بیگانه در بافت خود بدل شده و در نتیجه این امور نیز هویت معنایی خود در شهر را از دست داده‌اند. از این میان سه مجموعه صاحب‌الامر، اک‌علیشاه و باغ شمال، از سویی به سبب ارتباطی که با بسته‌روضای پیرامونی خود داشتند و در قالب یک فضای جمعی در ساختار شهر ایفای نقش می‌کردند، از سویی دیگر با توجه به اینکه در دوران معاصر دستخوش بیشترین تحولات ساختاری بوده‌اند، به عنوان نمونه‌های مورد پژوهش انتخاب شده‌اند. در اینجا لازم به ذکر است که انتخاب سه نمونه از این آثار به دلیل محدودیت در ارائه مطالب بوده و این پژوهش می‌توانست دامنه وسیع‌تری را در برگرفته و آثاری نظری مسجد کبود و ... را نیز شامل شود و تاثیرات سایر مؤلفه‌های مذکور را نیز مورد پژوهش قرار دهد؛ لیکن ارائه بحث‌های بیشتر در مجال این نوشتار نبوده و فرصتی دیگر را می‌طلبد که عرصه‌ای برای پژوهش‌های بیشتر است.

در ادامه نوشتار، در راستای حصول راهبردی جامع در ارتباط با نحوه برخورد با چنین مجموعه‌هایی و همچنین بیان وضعیت مطلوب‌تری که می‌توانست در زنجیره حیات شهری داشته باشد، مقایسه‌ای تطبیقی با برخی نمونه‌های مشابه شناخته شده بین المللی انجام گرفته است. انتخاب نمونه‌های تطبیقی بدین نحو بوده که ابتدا از میان جامعه مورد قیاس، که دارای ویژگی‌های مشخصی هستند، سه گزینه که دارای بیشترین زمینه‌های تطبیق بوده‌اند، تمیزداده شده و از این میان نیز گزینه‌ای که به لحاظ مفهومی، عملکردی و ساختاری بیشترین مشابههای اثار مورد پژوهش داشته، انتخاب شده است. در نهایت براساس ویژگی‌های جامعه مورد قیاس که عبارتند از: داشتن قدمتی در حدود آثار مورد پژوهش در تبریز، داشتن ویژگی‌های مشابه مفهومی، عملکردی و ساختاری (نمودی از فضای شهری، مذهبی و حکومتی باشند)، مطرح بودن به عنوان عنصری شاخص در ساختار شهر کهن، برخوردار بودن از جایگاهی فعال و پوپیا در جریان معاصر زندگی شهری؛ سه مجموعه میدان سن مارکو، میدان دومو و باغ تیلری به عنوان نمونه‌های مورد قیاس برگزیده شدند.

بخشی از حیات و سرزنشگی هر شهری، نشأت گرفته از کیفیت حضور و رونق در فضاهای آن است. این فضاهای بسته‌برای حضور مردم هستند، زمینه ساز و قوی فعالیت‌های گوناگونی اند که خود نیز می‌توانند در بردارنده ویژگی‌های حاضر فرهنگی، تاریخی و هویتی باشند. این خصوصیات به ویژه در فضاهای و عناصر تاریخی شهرها، نمود شاخص‌تری دارند؛ چرا که ریشه در گذشته و هویت مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شکل گرفته و بسته‌برای ارزشمند را در زنجیره حیات شهری به وجود آورده‌اند.

امروزه برخی از فضاهای تاریخی شهرهای ایران، تحت تاثیر مداخلات گوناگون، جایگاه شایسته خود در ساختار شهر را از دست داده و در جریان حیات شهری دچار افول شده‌اند. تبریز نیز از جمله شهرهایی است که دچار این مسئله بوده و غالب عناصر، فضاهای و بافت‌های تاریخی ارزشمند آن، منزلت خود را در ساختار شهر و جریان زندگی مردم از دست داده و به مجموعه‌هایی منفرد و کم رونق بدل گشته‌اند که هیچ ارتباطی با یکدیگر نداشته و جایگاه معنایی تاریخ ساز خود را از دست داده‌اند. این افول و تجرد در نتیجه مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها و مداخلات در برده‌های مختلف تاریخی حاصل شده که هر یک از این مسایل، نیازمند پژوهش و واکاوی شایسته‌ای می‌باشد، لیکن در پژوهش حاضر به سبب محدودیت در ارائه مطالب، تنها عوامل متأثر از تحولات ساختاری شهر تبریز در دوران معاصر (از آغاز پهلوی تا به اکنون) بر روی برخی از عناصر و فضاهای تاریخی شهر که در این دوران در معرض تحولات ساختاری اساسی بوده‌اند، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

هدف این پژوهش، تنها بررسی و تحلیل تغییرات و تاثیرات حادث شده در نتیجه مداخلات کالبدی صورت گرفته در عرصه این مجموعه‌ها، فارغ از بررسی مستقیم تاثیر مؤلفه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است؛ لذا در راستای نیل به این منظور و بررسی گستره تحولات ساختار تاریخی شهر تبریز در دوران معاصر و تاثیراتی که این تحولات بر هویت تاریخی شهر داشته‌اند، مجموعه‌ای از عناصر و فضاهایی که دارای ویژگی‌های مشخصی هستند، در قالب جامعه هدف تعیین شده‌اند. این آثار از قدمت بالای تاریخی (بیش از ۵۰۰ سال) برخوردار بوده و با اینکه در برده‌های مختلف زمانی شاهد تغییرات گوناگون بوده‌اند،

ضرورت تحقیق

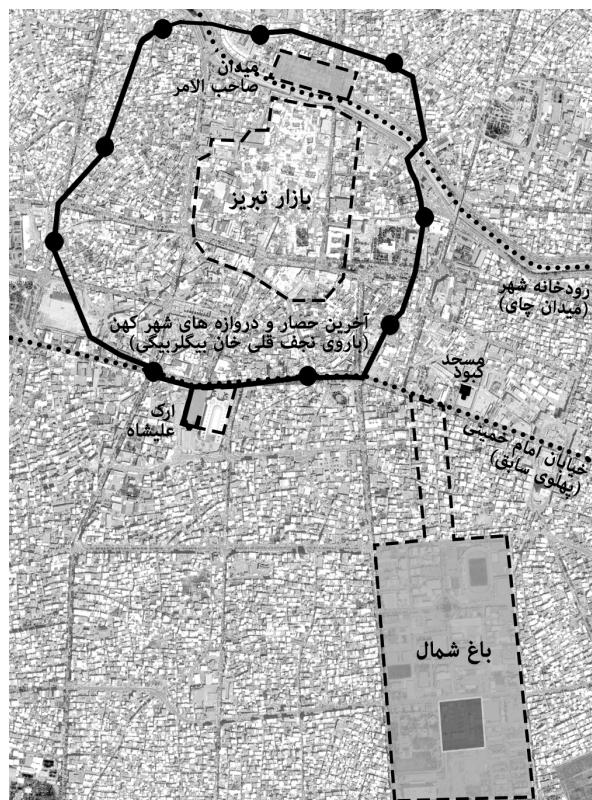
برخی از این آثار نیز از میان رفته‌اند؛ روابط ساختاری محدود آثار باقیمانده نیز دچار گسترش شده و به عناصری مجرد در ساختار در هم پیچیده شهر بدل شده‌اند. بدین ترتیب تبریز، به شهری در تکاپوی مدرن شدن بدل گشته که با از دست دادن عناصر و روابط تاریخی شکل دهنده آن، هویت تاریخی ساختاری خود را

مدرن سازی، ارتقای شهرنشینی، گسترش روابط شهر و بسیاری از مسایل شهری معاصر، ساختار شهر تبریز را که در بطن خود در بردارنده عناصر، بافت‌ها و روابط تاریخی گستردگایی است، به شدت تحت تاثیر قرار داده و دامنه این تحولات به نحوی بوده که روز به روز از رونق اغلب این مجموعه‌ها در شهر کاسته شده و

بافت تاریخی شهر تبریز هم که نماد و بازگوکننده هویت و میراث چند هزار ساله آن است، در دوران معاصر، از یک سوبای پیدایش نیازها و عملکردهای جدید و از سوی دیگر با پیدایش تمنایی برای نوسازی و از میان برداشتن بافت‌های قدیمی، نه تنها کارکرد و منزلت ساختارهای تاریخی آن دچار دگرگونی‌های اساسی شده، بلکه بخش‌هایی از آن نیز به کل تخریب و از میان رفته‌اند. حال آنکه در عصر حاضر، با توجه به تحول جوامع و از میان رفتن تدریجی ارزش‌ها و پیدایش بحران‌های هویتی، بیش از هر زمان دیگری نیاز به توجه به مسایل هویتی احساس می‌شود. از این رو رویکرد کلی در برخورد با ساختارهای تاریخی می‌باشد در راستای حفاظت کالبدی و معنایی آنها صورت پذیرد؛ در غیر این صورت مداخلات انجام گرفته سبب تغییر و دگرگونی ساختار و بنیان‌های تاریخی شهر خواهد شد که از میان رفتن آنها در واقع از میان رفتن بخشی از هویت تاریخی شهر و مردمان آن است.

۲- بازیابی تأثیر مداخلات شهری بر هویت تاریخی آن

در راستای شناخت بخشی از تغییرات هویتی پدیدارگشته در ساختار شهر تبریز و تأثیرات ناشی از آنها، سه حوزه مهم تاریخی شهر شامل میدان صاحب‌الامر، ارک علیشاه و باغ شمال مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند. در ابتدا با ارائه شرح مختصراً از تاریخچه شکل‌گیری این آثار، تحولات صورت گرفته

تصویری- جایگاه عناصر و باروی شهرکهن در ساختار معاصر تبریز.

بازنگاری براساس نقشه تزلزل- فابیوه و نقشه‌های حومه و استحکامات شهر تبریز (فارسی تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵) و نقشه بافت و حصار تاریخی تبریز (نقش جهان پارس، ۱۳۷۴)

از دست داده و دچار نوعی اغتشاش و تناقض گشته است. در مقابل این امر، در سوی دیگر جهان و در اغلب شهرهای اروپایی که تاریخی چنین کهن داشته و دارای مجموعه‌های با کلیت مشابه‌اند، در عین مدرن‌سازی شهرها و ارتقای شرایط زیستی و برطرف کردن نیازهای جدید شهر وندان، عناصر و مجموعه‌های تاریخی شهر در بستر روابط تاریخی آن، هر روزه از رونق بیشتری برخوردار بوده و نقش پرنگی در جریان شهر و زندگی مردم دارند. براین اساس و با توجه به درجه بالای اهمیت حفظ فرهنگ و هویت تاریخی شهرهای کشور، ضرورت یافته تا پژوهش و مقایسه‌ای در این عرصه صورت پذیرد تا برخی از دلایل افول و رونق این مجموعه‌ها در جریان زندگی شهر، تبیین شوند.

در ارتباط با پژوهش‌های پیشین در این حوزه می‌توان به تحقیقات صورت گرفته در میدان صاحب‌آباد توسط حناچی، ابراهیمی و بانی مسعود؛ ارک علیشاه توسط منصوری، آجرلو و نعمتی بابایلو؛ باغ شمال توسط بانی مسعود اشاره کرد که رویکرد غالب آنها شناخت جایگاه و کارکرد این عناصر در شهر کهن بوده؛ اما حوزه مرتبط با شناخت جایگاه این عناصر در ساختار شهر و نقشی که در شکل دهی هویت آن داشته‌اند، در کنار بررسی تبعات ناشی از تحولات ساختاری این عرصه‌ها در دوران معاصر، نیازمند پژوهش بیشتر است.

روش تحقیق

در راستای پیش‌بینی اهداف مقاله حاضر، از راهبرد «تحقیق تفسیری» به عنوان استراتژی اصلی تحقیق بهره گرفته شده است که بیشتر جنبه «توصیفی- تحلیلی» دارد. در این راهبرد، برای شناسایی جایگاه عناصر تاریخی در ساختار کهن شهر، به مطالعه و تحلیل اسناد و منابع نوشتاری تاریخی از جمله گزارشات سیاحان و تاریخ‌نگاران مختلف پرداخته شده و در این راستا از منابع کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. هم‌چنین در راستای شناخت جایگاه معاصر این عرصه‌ها در ساختار شهر، از راهبرد «تحقیق کیفی» استفاده شده و به صورت پژوهش میدانی و انجام تحلیل‌های محیطی و کسب نظر از آگاهان و معتقدین در این حوزه، در تحلیل وضعیت حاضر این مجموعه‌ها اقدام شده است. از سوی دیگر، مطالعات و تحلیل‌های انجام گرفته بر روی آثار و نمونه‌های بین‌المللی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای بوده است و از بررسی‌های حاصله در زمینه‌های تطبیق بهره گرفته شده است.

۱- نمود هویت شهر در پیکره ساختار تاریخی آن

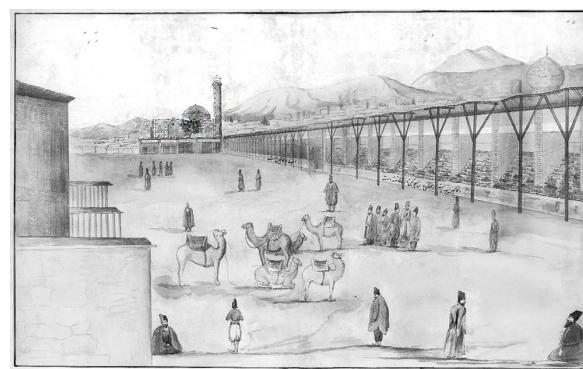
بافت‌های تاریخی هر شهری، نمودی از پیشینه، قدمت و نوع زندگی مردمان آن در گذار زمان هستند که حفظ این میراث کهن، در واقع ارزش قائل شدن به تمدن دیرینه‌ای است که در آن سرزمینی هویدا گشته و بنیان زندگی را در آن بنانهاده است، و جاری نگاه داشتن حیات در آنها، سبب حفظ هویت شهر و استمرار آن در گذار زمان خواهد بود.

بود که در نوع خود سندی مهم در شکل‌گیری اولین نمونه‌های میادین و مراکز شهری در ایران به شمار می‌رفت؛ حال آن که جایگاه این مجموعه در ساختار شهر، با گذشت زمان و بروز حوادث مختلف، دچار تحولات بنیادین گشته و در دوران معاصر نیز عملکرد و مفهوم خود به عنوان میدان را به کلی ازدست داده است. مجموعه صاحب‌آباد در عهد ایلخانان و در زمان آبااقاخان به عنوان عمارت و باغ شاهی در شمال رودخانه شهر شکل گرفت.^۱ در دوره قره قویونلوها نیز این مجموعه به عنوان دولتخانه و عمارت شاهی برگزیده شده و کارکرده حکومتی داشت. توجه حسن پادشاه (اووزون حسن) به امور نظامی باعث می‌شود که وی میدان وسیعی در مقابل باغ صاحب‌آباد برای سان دیدن از لشگریان خود به وجود آورد که به نوبه خود از اولین نمونه‌های میادین نظامی در ایران به شمار می‌رود.^۲ در این دوره همچنین بناها و کارکردهای دیگری نظیر عمارت نصیریه، قیصریه، مسجد حسن پادشاه، دارالمساکین و هشت بهشت در مجموعه باغ و میدان احداث می‌گردند (ابن کربلایی، ۱۳۸۳، ۴۷۰). در این برده ساختار مجموعه روندی تکاملی طی کرده و علاوه بر کارکرد سیاسی (حکومتی و نظامی)، عملکردهای فرهنگی، مذهبی و اجتماعی نیز در آن پرورش شده و در تعامل بیشتر با مردم شهر از عرصه‌ای خاص به عرصه‌ای عام بدل می‌گردد. در زمان شاه اسماعیل صفوی، این میدان اولین جایگاه رسمی بازی چوگان بوده (سفرنامه ونیزیان، ۱۳۴۹، ۴۲۲) و به سبب جایگاهی که در محور اصلی شهر و جاده ابریشم داشت، از رونق و شهرتی دو چندان برخوردار بود.

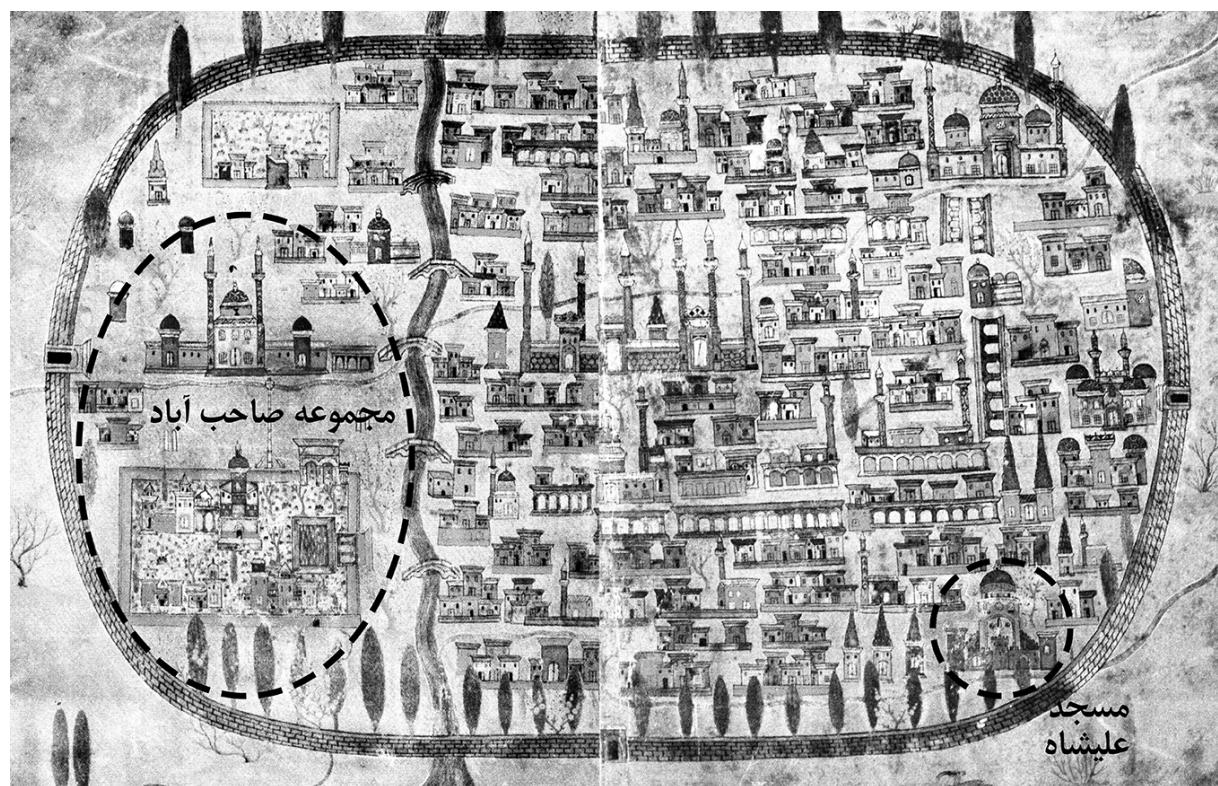
در آنها دسته‌بندی شده؛ سپس برای درک چگونگی اثرگذاری مداخلات شهری در هویت ساختاری آن، قیاسی تحلیلی با برخی نمونه‌های برجسته بین‌المللی شامل میدان سن مارکوی ونیز، میدان دوموی میلان و باغ تیلری در بستر موزه لوور پاریس صورت می‌گیرد. درنهایت با استفاده از تابیح حاصل شده از این تحلیل‌ها، به بیان بایدها و نبایدهای مورد استفاده در عرصه‌ها و ساختارهای تاریخی پرداخته می‌شود تا شاید بتوان درکی اجمالی از اهمیت مداخلات شهری در حوزه آثار و ساختارهای تاریخی آن و اثری که بر هویت شهر داردند، به دست آورد.

۱-۲- بررسی مجموعه صاحب‌الامر در سیر تحوّلات ساختاری شهر

مجموعه صاحب‌الامر تبریز، یکی از عرصه‌های فعال چند عملکردی شهر و ارزشمندترین عناصر ساختار هویتی آن

تصویر ۲- میدان صاحب‌الامر در دوره قاجار.
ماخذ: (موزه کاخ گلستان)

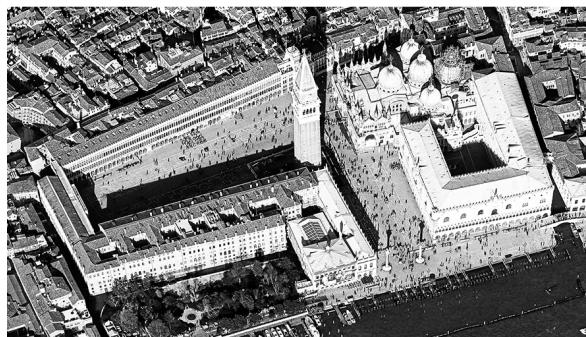
تصویر ۳- موقعیت مجموعه صاحب‌آباد و مسجد جامع علیشاه در ساختار شهر تبریز در عهد صفوی براساس نقشه مینیاتوری نصوح مطراق‌چی.
ماخذ: (نصوح مطراق‌چی، ۱۳۷۹، ۱۴)

کرده و بدین ترتیب زنجیره‌ای از فعالیت‌ها از عرصه میدان حذف می‌گردد. به مرور زمان و با حذف فعالیت‌های مذهبی، اجتماعی و فرهنگی از عرصه میدان تنها فعالیت غالب آن، فعالیت اقتصادی می‌شود که در راسته‌های پیرامونی اش جاری بوده و به تدریج در عرصه میدان ترویج یافته و دگه‌ها و مجموعه‌های فروش موقت سراسر فضای میدان را دربر می‌گیرند؛ به نحوی که دیگر فضای باز و عرصه میدان قابل شناسایی و درک نیست. امروزه نیز این مجموعه به دلیل جدایی از زنجیره فعال شهری، جایگاه خود را در ساختار شهر از دست داده و به عرصه‌ای نازل بدل شده که برخی از فعالیت‌های اقتصادی کم رونق در آن جاری است.

۲-۱-۱- انتخاب نمونه مورد قیاس

برطبق آنچه بیان گردید ساختار مجموعه صاحب‌الامر در نهایت در قالب میدان مذهبی شکل گرفته و به عنوان یکی از نقاط مهم در شهر ایفا نمود. براین اساس در راستای قیاس تطبیقی این اثر، به لحاظ نقش پررنگی که می‌توانست در شهر تبریز داشته باشد، برخی از نمونه‌های شاخص بین‌المللی که در قالب میدان مذهبی (و تا حدودی حکومتی) نقش شاخصی در ساختار شهرشان دارند، مورد بررسی قرار گرفتند که غالب آنها عبارت است از میدان سن مارکو در ونیز^۳، میدان بزرگ در بروکسل^۴ و میدان شهر قدیمی در پراگ^۵؛ که از این میان، میدان سن مارکو به دلایل ذیل به عنوان نمونه تطبیقی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

- هردو مجموعه، متعلق به سده‌های میانی تاریخ سرزمین خود هستند (شروع شکل‌گیری صاحب‌الامر از قرن هفتم هجری قمری و میدان سن مارکو از قرن پنجم هجری قمری).
- هردو مجموعه، قرن‌ها به عنوان میدان حکومتی اصلی شهر خود مطرح بوده‌اند.

تصویره- میدان سن مارکو.
ماخذ: (Google Earth and Wikipedia, 2014)

نخستین آسیب‌های جدی این حوزه در زمان جنگ با عثمانی و زلزله‌های مهیب شهر تبریز به وجود آمد. در سال ۱۱۹۳ق. که بزرگ‌ترین و مهیب‌ترین زلزله تاریخ تبریز بود (ذکاء، ۱۳۵۹، ۹)، شهر به کلی ویران گشته و این مجموعه ارزشمند آسیب‌های جدی می‌بیند و یک سال پس از آن با احداث حصار و باروی نجف قلی خان بیگ‌لریگی^۶، ساختار کلی این مجموعه برای همیشه از میان می‌رود (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۱۵).

در این برده براساس نظام و ساختار جدید شهر، میدان صاحب‌الامر با تغییراتی در ساختار و راستای شکل‌گیری، در جهت احیای هویت و کارکرد خود، در بخشی از فضای مجموعه قبلی شکل می‌گیرد. مجموعه اصلی فاقد جداره‌ای خاص بود و براساس جایگیری بنها و مجموعه‌های پیرامونی تعریف می‌شد و محور آن شمالی- جنوبی بود، ولی میدان جدید بعد از زلزله و در دوره قاجار در راستای شرقی- غربی و با ایجاد جداره‌های پیرامونی شکل گرفت. به جانب شرقی میدان و در محل مسجد شاه طهماسب، مسجد جدیدی به سال ۱۲۰۸هـ. ق. بنا گردید که به مسجد و بقعه صاحب‌الامر معروف شد. مدتی بعد و در صحن آن، مدرسه اکبریه به سال ۱۲۶۶هـ. ق. (بعدها با عنوان صحن مقام صاحب‌الامر) احداث گردید که از جوانب میدان به راسته‌های بازار شهر متصل می‌شد (کارنگ، ۱۳۵۱، ۹۴). در این برده میدان صاحب‌الامر براساس ساختار جدید و با رویکردی هویتی احیا شده و بار دیگر محل فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی مردم شهر بود که کارکرد تاریخی آن در قالبی جدید احیا شده بود. آخرین مرحله از تحولات این حوزه در دوره پهلوی (۱۳۴۵هـ. ش.) با احداث خیابان دارایی از میانه صحن مسجد به وقوع می‌پیوندد که نقطه آغازین انحطاط ساختار و عملکرد میدان بود.

درنتیجه این امر کارکرد و جایگاه میدان صاحب‌الامر تحت تأثیر دو عامل اصلی، یعنی احداث خیابان و از میان رفتن فضای باز میدان، مخدوش می‌شود. احداث خیابان دارایی ارتباط میدان با عنصر شاخص آن، یعنی مسجد صاحب‌الامر را قطع کرده و بدین ترتیب مسجد که از عوامل اصلی حضور و تجمع مردم شهر بود، از میدان جدا می‌شود. از این‌رو مراجعه‌کنندگان به مسجد دیگر نه از طریق راسته‌ها و صحن میدان بلکه از طریق خیابان به آن مراجعه

تصویره-۴- مسجد صاحب‌الامر در حاشیه خیابان دارایی.
ماخذ: (آرشیو شخصی، ۱۳۹۳)

ساخته شد. بدین ترتیب ۸۰۰ سال طول می‌کشد تا میدان سن مارکوی که امروزه مرکز اجتماعی، مذهبی و سیاسی شهر و نیز و نگین اروپا است، شکل گیرد (چپ من، ۱۳۸۶).

وجود میدان سن مارکو در شهری مثل ونیز، که هم با کمبود زمین و بستر شهرسازی مواجه بوده و هم از تراکم بسیار بالای برخوردار است، نشانی از اهمیت وجود فضاهای باز عمومی در شهرهاست. هرچند که سیر تحول جداره‌های میدان در دوره‌های مختلف بوده، اما معماری آنها به صورت یکپارچه و هم خوان با سبک کلیسا است. در بطن میدان نیز هیچ عملکردی که ساختار و یکپارچگی آن را برهمند نماید، وجود ندارد و عرصه آن نیز محل برگزاری انواع مراسم مذهبی، اجتماعی و فرهنگی است.

در بررسی این نمونه چند نکته حائز اهمیت می‌نماید؛ نخست توجه به استمرار سازندگی در قالب یکپارچه ساختار تاریخی میدان و دیگر نحوه تعامل آن با جریان‌های شهر. بررسی ارتباطات پیرامونی این میدان مشخص می‌سازد که مسیرهای و دسترسی‌های منتهی به آن نه تنها ساختار تاریخی خود را حفظ کرده، بلکه به مرور نیز تقویت و سامان داده شده‌اند تا هرچه بهتر

- در هردو مجموعه، عملکرد شاخص‌ترین عنصر آنها مذهبی (مسجد و کلیسا) بوده است.

- هردو مجموعه، به عنوان مهم‌ترین فضای چند عملکردی شهر خود مطرح بوده‌اند.

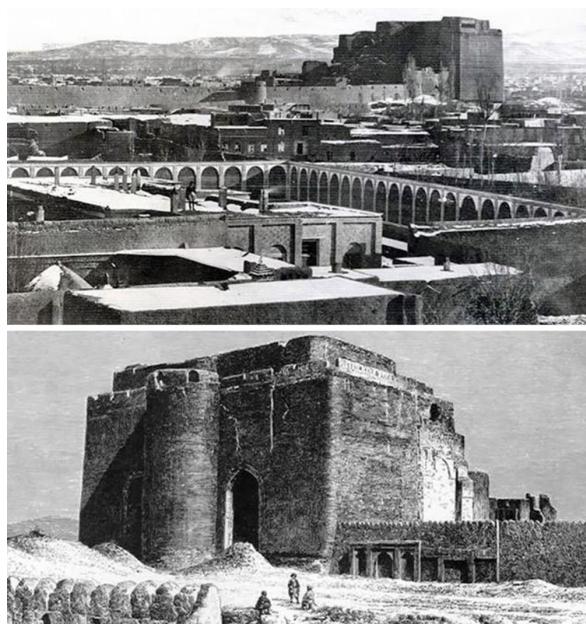
۲-۱-۲- میدان سن مارکو در شهر و نیز

سن مارکو، میدان اصلی شهر و نیز از مهم‌ترین و زیباترین مراکز اروپا است که شروع شکل‌گیری آن به زمان ایجاد یک محوطه تجاری مغلوش در محوطه جلوه‌گذشت کلیسای سنت مارک^۷ در قرن یازدهم میلادی بازمی‌گردد. با توجه به جایگاه و رونقی که این میدان در شهر و نیز به دست می‌آورد، مدتی بعد در قرن دوازدهم حکمران شهر قصر خود را در مجاورت کلیسا بنا می‌کند و به این ترتیب جانب شرقی میدان تکمیل می‌گردد. در قرن شانزدهم، کتابخانه قدیمی در عرض میدان ساخته شد که این روند مدتی بعد و با بازسازی و تکمیل جداره‌های شمالی و جنوبی میدان ادامه یافت. در نهایت در قرن نوزدهم جداره غربی میدان توسط ناپلئون^۸ بناپارت

جدول ۱- مقایسه تطبیقی میدان صاحب‌الامر تبریز با میدان سن مارکو و نیز.

عرصه‌های مورد مقایسه	روند شکل‌گیری عرصه‌های تاریخی	ویژگی‌های عرصه‌های تاریخی	مدخلات معاصر در عرصه‌های تاریخی	جایگاه عرصه‌های تاریخی در ساختار معاصر شهر
۱:	۱:	۱:	۱:	۱:
۲:	۲:	۲:	۲:	۲:

بهادرخان، در دست احداث بوده است (هیلن برند، ۱۳۹۱، ۱۹۵). ارک علیشاه احتمالاً بخشی از صحن مسجد علیشاه بوده و برخی عملکرد آن را آرامگاه و بقعه دانسته‌اند.^۹ به مرور زمان و با بروز حوادثی نظری زلزله، جنگ و تحولات داخلی، ساختمان ارک ناتمام مانده و دچار فرسودگی می‌گردد، به نحوی که تا دوره قاجار، اطلاعات دقیقی درباره کارکرد آن وجود ندارد (مستوفی، ۱۳۶۲، ۷۶). در دوره قاجار، با احداث برج و باروهایی در پیرامون شهر، محوطه ارک به ساخلوی (قلعه) شهر بدل گشته واز آن پس با این جایگاه در میان مردم شناخته می‌شود (فیودورکوف، ۱۳۷۲، ۹۲-۰۲). در این برده، ارک عملکردی نظامی پیدا کرده و به عنوان ارگ حکومتی، از موقعیت ویژه‌ای در شهر برخوردار می‌گردد. استحکامات جدید نیز با توجه به تناسبات ارک، در ارتفاع بسیار کمتری نسبت به آن شکل گرفته‌اند، از این‌رو ارک همچنان به عنوان بنای شاخص این حوزه و شهر مطرح بود و از مهم‌ترین عناصر زنجیره ساختاری شهر تبریز به شمار می‌رفت. در دوران پهلوی (۱۳۱۰م.ش.)، با توجه به سیاست‌های مرمتی آن برده^{۱۰} و پس از ثبت ارک علیشاه با عنوان مسجد جامع علیشاه در فهرست آثار ملی، حصار و باروی قاجاری آن تخریب و حذف شد. در ادامه بین سال‌های ۱۳۵۲-۵۷م.ش. نیز سازه‌های قاجاری پیدا شده از کاوش‌های باستان‌شناسی^{۱۱} پیرامون ارک تخریب و با گشاش مجموعه پیرامونی در قالب بنای یادبود سرباز گمنام، ساختاری نوین می‌یابد (سرافراز، ۱۳۷۸). در این دوران، ارک به صورت تک بنایی در این حوزه مطرح می‌شود که کارکرد خاصی ندارد و همین طور با توجه به شروع خیابان‌کشی‌ها و ایجاد مسیرهای جدید شهری، محوطه ارک محدود شده و عرصه‌بندی تاریخی پیرامون آن دگرگون می‌گردد؛ با این حال با حفظ عرصه ارک و رعایت حریم ارتفاعی آن، ارک هم‌چنان به عنوان بنای شاخص این حوزه،

تصویر ۷- بقایای مجموعه علیشاه در دوره قاجار.
ماخذ: (پورحسین خونیق، ۱۳۸۲، ۴۵ و دیوالفوا، ۱۳۶۹، ۵۹)

شرایط انتقال جریان پیاده به این میدان فراهم گردد. به این ترتیب جایگاه این مجموعه در جریان زندگی روزمره مردم ثبت شده و گردشگران نیز با گزار از مسیرهایی که هویت شهر را شکل داده‌اند، به میدان رسیده و با منزلت ارزشمند آن هرچه بیشتر آشنا می‌شوند. نکته دیگر، توجه به شکل‌گیری ساختار تاریخی میدان است که در طول چند سده شکل گرفته و مداخلات معاصر نیز، نه در تعارض با آن بلکه در احترام و تطابق با این روند تکاملی شکل گرفته‌اند.

- از بررسی و قیاس انجام گرفته، جدولی تطبیقی (جدول ۱) تدوین می‌گردد تا بتوان درک روشن تری از تحولات حاصل شده در دو عرصه بدست آورد و به تشریح دلایل و راه‌کارهای افول و یا رونق نمونه مورد پژوهش پرداخت.

۳-۱-۲- رهآورده مقایسه تطبیقی

از نکات حائز اهمیت در این قیاس، توجه به حفظ و تکمیل ساختار تاریخی و نحوه رسش و تعامل با عرصه‌های این فضاهای تاریخی است؛ به نحوی که تعرض در ساختار کلی میدان صاحب‌الامر، جایگاه تاریخی آن به عنوان میدانی مذهبی در جریان زندگی شهر را از میان برده است. احداث خیابان به عنوان مداخله‌ای معاصر، با بی‌توجهی کامل به جریان ارتباطی میدان با شهر و روند چند صد ساله‌ای بوده که در شکل‌گیری این میدان و جریان‌های آن موثر بوده است. بدین ترتیب نه تنها هویت مجموعه به عنوان یک میدان از میان می‌رود، بلکه با تحول شریان‌های عبوری نیز جایگاه آن در ساختار زنجیره تاریخی شهر را میان رفته و به عنصری مجرد در عرصه‌ای بیگانه مبدل می‌گردد. درنتیجه این مداخلات، عرصه‌ای که روزگاری به عنوان مهم‌ترین میدان حکومتی و فضای چند عملکردی شهر مطرح بوده واز نقاط ساختور فرهنگی- تاریخی و ساختار کهن شهر به شمار می‌رفت، جایگاه خود در جریان زندگی شهر را از داده است.

۲- بررسی مجموعه علیشاه در سیر تحولات ساختاری شهر

ارک علیشاه از محدود بناهای تاریخی باقیمانده در مرکز تاریخی شهر تبریز است که در زمان سلطان محمد خدابنده وابوسعید

تصویر ۸- بازنگاری جایگاه میدان صاحب‌الامر و عناصر پیرامونی آن در ساختار معاصر شهر.
ماخذ: (آرشیو شخصی نگارنده، ۱۳۹۳)

دیگری از پیکره و پیرامون ارک، آنچه باقی می‌ماند، تک دیواره‌ای مجرد است؛ از سوی دیگر در احداث مجموعه جدید حریم ارتفاعی و جانبی ارک کمتر رعایت شده و تناسبات وابعاد بزرگ آن، ارک و عرصه‌اش را تحت تأثیر قرارداده و با تنزل خوانایی‌اش، ارک در عرصه خود به عنصری منفرد و نامانوس بدل گشته که ساختار و هویت آن‌چه که باقی مانده، با آن‌چه که بوده تحول اساسی یافته است.

۱-۲-۲- انتخاب نمونه مورد قیاس

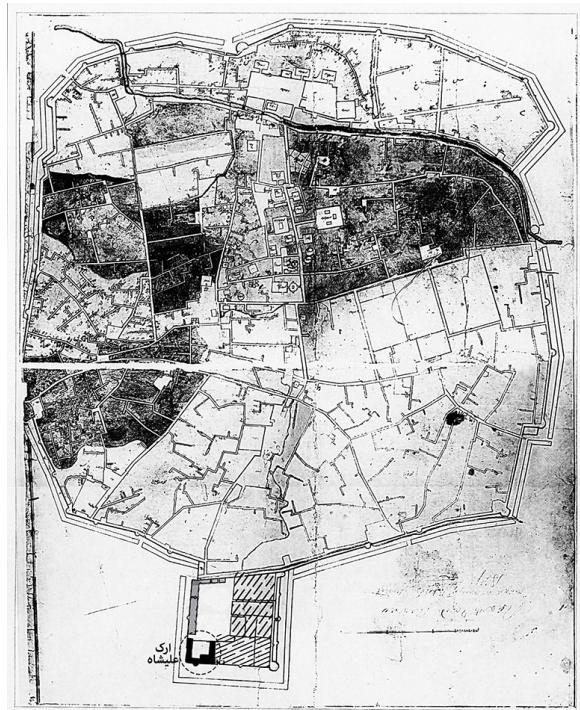
براساس آنچه بیان گردید، مجموعه ارک علیشاه می‌توانست در قالب میدان حکومتی- مذهبی دیده شود که به عنوان یکی از نقاط مهم تاریخی شهر، در قالب میدان و فضای باز شهری، جاذب جمعیت و فعالیت‌های مختلف در مرکز شهر تبریز باشد. براین اساس در راستای قیاس تطبیقی این اثر، به لحاظ نقش پرنگی که می‌توانست در شهر تبریز داشته باشد، برخی از نمونه‌های شاخص بین‌المللی که در قالب میدان مذهبی (و تا حدودی حکومتی) نقش شاخصی در ساختار شهرشان دارند، مورد بررسی قرار گرفتند که غالباً آنها عبارت است از میدان دومو در میلان^{۱۳}، میدان اصلی در کراکوف^{۱۴} و میدان ترافالگار در لندن^{۱۵}؛ که از این میان، میدان و کلیساي دومو به دلایل ذیل به عنوان نمونه تطبیقی مورد بررسی قرار گردید:

- هردو اثر، به عنوان بزرگ‌ترین و شاخص‌ترین عملکرد مذهبی شهر خود مطرح بوده‌اند.
- هردو اثر، به عنوان تک عنصر مجرد در بستر تاریخی خود مطرح هستند.
- هردو اثر، در طی چند قرن روند شکل‌گیری و تکامل را طی کرده‌اند.

تصویر ۱۰- کلیساي دوموی میلان.
ماخذ: (Wikipedia and Google Earth, 2014)

باقی مانده بود. آخرین و مهم‌ترین تغییرات این حوزه در سال ۱۳۶۰.ش. شکل می‌گیرد. در این برهه، عرصه ارک علیشاه به عنوان محل احداث بنایی جدید تعیین شده و محوطه پیرامونی ارک و بخش شرقی دیوارهای عهد ایلخانی آن به طول ۶۵,۶ متر، مضaf برپلکان قاجاری متصل به جبهه شرقی آن تخریب می‌گردد. در سال ۱۳۷۶.ش.، حریم شرقی ارک مورد حاکمیت برداری قرار گرفته و بنای جدید به سال‌های ۱۳۷۹-۹۱.ش. احداث می‌گردد (آجرلو و نعمتی بابلیلو، ۱۳۹۲، ۳۴). در این برهه، با تخریب بخش‌های

تصویر ۸- نقشه تربز- فابویه، موقعیت ارک و حصار پیرامونی شهر در دوره قاجار.
ماخذ: (مهریار، ۱۳۷۸، ۲۳)

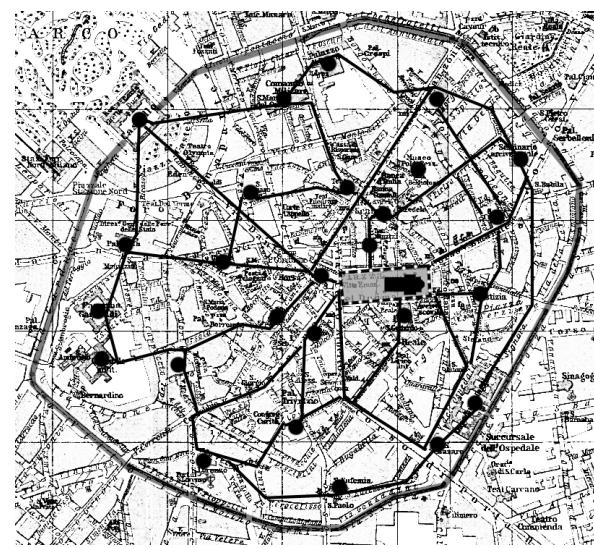

تصویر ۹- بقایای ارک علیشاه در کاربنای جدید مصلی شهر.
ماخذ: (آرشیو شخصی و ویکی پدیا، ۱۳۹۳)

با وجود تعداد زیادی کلیسا در این منطقه، دومو و بستر آن مرکز حیات مذهبی میلان بود. در سال ۱۸۵۹ م.، زمانی که این کانترال در بعد از ۵۰۰ سال در حال اتمام بود، تصمیم به ساخت میدان بزرگی در بستر آن گرفته شد و بدین ترتیب ساختار میدان شروع به شکل‌گیری کرد (Moughtin, 2003). طراحی میدان و جداره‌های آن در احترام کامل به کلیسای جامع صورت پذیرفته و فضاهای بازپیاده در بستر آن، با رعایت حریم‌های جانبی براساس تناسبات کلیسا شکل گرفته‌اند. این حریم‌ها و عظمت آن فراهم ساخته و محیطی را برای تعامل مردم با این عنصر تاریخی و هویتی شهر مهیا کرده‌اند. از سوی دیگر این فضا، امکان برگزاری فعالیت‌های اجتماعی نظیر جشن‌ها، مراسم ملی و جشنواره‌های مختلف را در بستر کلیسا فراهم ساخته و بدین ترتیب عرصه این عنصر تاریخی شهر، به عضوی پویا از جریان زندگی مردم بدل شده است. معماری جداره‌های پیرامونی میدان هم در احترام به حضور کلیسا و با سبک‌های معماری نزدیک به آن شکل گرفته و هم‌چنین به منظور رعایت حریم ارتفاعی کلیسا، جداره‌های میدان در ارتفاعی پایین تراز آن بناسده‌اند. بررسی نمونه فوق توجه به چند نکته را حائز اهمیت می‌نماید، نخست اینکه هیچ گونه دخل و تصرفی در ساختار مجموعه انجام نگرفته و کالبد آن حتی در طی چند قرن روند تکاملی داشته تا اینکه به صورت کامل به اتمام برسد. در وهله بعد پس از تکمیل کالبد بنا، برای تقویت جایگاه آن در ساختار شهر، عرصه این بنا در قالب میدانی سازمان داده شده تا با هدایت جریان شهر به آن از رو نرق

۲-۲-۲- کلیسای دومو در شهر میلان

در زمان امپراطوری روم، این ناحیه قلب شهر میلان بوده و در محل امروزی کلیسا، قصری بزرگ قرار داشت که در آتش سوزی سال ۱۰۷۵ میلادی از میان رفت و در سال ۱۳۸۶ م. ساخت کلیسای دومو آغاز گشت. از همان سال‌های ابتدایی شکل‌گیری، کلیسا جایگاه مهمی در ساختار شهر به دست آورد. به نحوی که در قرون وسطی،

تصویر ۱- جایگاه میدان دومو در زنجیره ساختار کهن شهر (نقاط پرنگ، نشانگر عناصر تاریخی شهرکهن میلان و خطوط سیاه، نشانگر مسیرهای پیاده ارتباطی مابین آنهاستند).
ماخذ: (Moughtin, 2003, 78)

جدول ۲- مقایسه تطبیقی از علیشاہ تبریز با کلیسای دوموی میلان.

عرصه‌های مورد مقایسه	روند شکل‌گیری عرصه تاریخی	ویژگی‌های عرصه تاریخی	مدخلات معاصر در عرصه تاریخی	جایگاه عرصه تاریخی در ساختار معاصر شهر
۱۰:۰۰	۱۰:۰۰	۱۰:۰۰	۱۰:۰۰	۱۰:۰۰
برج و بارو (عصر قاجاریه)	بسنر شرقی و ایجاد بناهای جدید در شهر با حدود پرندگان	-در بد و شکل‌گیری مرکز مذهبی شهر -مجموعه علیشاہ با کارکرد مذهبی دوره قاجار (عصر ایلخانی) -قلعه و مرکز حکومتی شهر در بنای شهر -تبديل بقایای علیشاہی به ارک -نماد استقامت و پایداری شهر -قرارگیری در حاشیه شهر کهن	-تخرب و حذف بخش عمده‌ای از هویت قاجاری ارک، از جمله حصار و بارو آن -گشایش محوطه پیرامونی ارک و تبدیل آن به بنای پادبود -احداث خیابان پهلوی در جلوه دست ارک (عصر پهلوی) -تخرب کامل الحالات قاجاری و دیواره شرقی ایلخانی ارک -تخرب و گوبدباری جبهه شرقی و ساخت مصلی بزرگ شهر در بستر آن -احداث خیابان‌های جدید در پیرامون بستر ارک (دهه ۶۰ تا ۸۰)	-تجدد و جدا افتادگی از جریان زندگی شهر -تجاویز به حریم تاریخی ارک با ایجاد بنایهای جدید - جدا افتادگی و قطع ارتباط ارک با ساختار شهر و دیگر عناصر آن -تبديل شدن به عنصری بیگانه در بستر خود
۱۰:۰۰	۱۰:۰۰	۱۰:۰۰	۱۰:۰۰	۱۰:۰۰
میدان (قرن نوزدهم میلادی)	-شروع احداث کلیسا و میدان تاریخی شهر -آتمام ساخت کلیسا و احداث میدان در بستر آن با ساماندهی جداره‌های پیرامونی میدان با کلیسا -رعایت حریم جانبی و ارتفاعی کلیسا	-مرکز مذهبی شهر -مهم ترین کلیسا و میدان تاریخی شهر -ارتباط قوی با دیگر عناصر تاریخی شهر -قرار گرفتن در مرکز زنجیره ساختاری و جریان زندگی شهر -هم خوانی معماری جداره‌های میدان با کلیسا -رعایت حریم جانبی و ارتفاعی کلیسا	-حضور به عنوان مهم ترین عرصه و فضای چند عملکردی شهر - محل برگزاری فعالیت‌ها و مراسم مختلف شهر - ارتباط قوی با دیگر مراکز تاریخی شهر -نمادی از هویت و قدمت تاریخی شهر -قطب جذب گردشگر شهر -عنصری فعال و پویا در جریان زندگی شهر	-حضور و حفاظت کلیسا و مجموعه میدان در قالب ساختار و هویت تاریخی شهر -ایجاد مسیرهای دسترسی پیاده به میدان و تقویت ارتباط آن با دیگر عناصر تاریخی شهر

پیاده روهای حاشیه مسیرهای سواره، رسش و خوانایی شاخصی به این عرصه وجود ندارد. همچنین با دیوار و حصارکشی های جدید صورت گرفته در پیرامون آن، ارک هرچه بیشتر از جریان روزمره شهر جدا افتاده و نحوه حضور در عرصه اش مخدوش شده، و فضایی این چنین ارزشمند که می توانست بطن انواع رخدادها و فعالیت های شهری باشد، به محیطی مجرد بدل شده است.

بدین ترتیب عنصری که در تبریز کهن به عنوان سترگ تربین و معظم ترین بنای شهر، در اأس روابط ساختاری آن بود، به عضوی بیگانه در مجموعه جدید بدل شده که در نتیجه آن هویت تاریخی این بخش مت حول شده است.

۳-۲- بررسی مجموعه باغ شمال در سیر تحوالت ساختاری شهر
باغ شمال یکی از مجموعه های مهم دوره آق قویونلوها است که در دوره صفوی و به خصوص قاجار نیز مورد توجه بوده و انتساب آن را به سلطان یعقوب، پسر حسن پادشاه (او زون حسن) دانسته اند^{۱۵} (ابن کربلایی تبریزی)، ۱۳۸۳، ۱۴۷۲. این مجموعه، جزء باغ های حکومتی بوده که طرح آن براساس نقشه قبلی شکل گرفته و هندسه آن نیز براساس محور طولی و قرینه سازی در دو سوی محور میانی طرح ریزی شده و در میان با غچه های گوناگون مرربع و مستطیل شکل، کوشک هایی بزرگ با استخری زیبا قرار داشته است (نادر میرزا)، ۱۳۷۳، ۲۷۳. باغ شمال به دلیل موقعیت قرارگیری و ساختار و بزرگی آن یکی از مهم ترین مکان های نشیمن

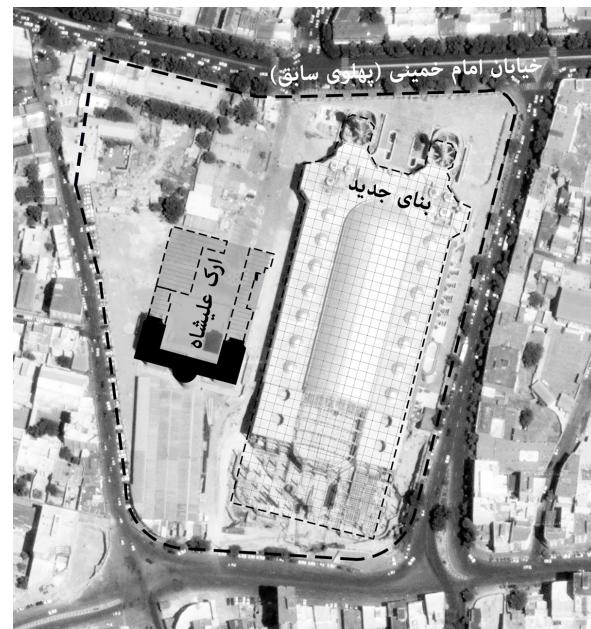

تصویر ۱۳- عمارت باغ شمال؛ بالا: عمارت اعتصادیه، پائین: کلاه فرنگی عمارت قدیم.
ماخذ: (پورحسین خونیق، ۱۳۸۲، ۹۲).

و تاکید بیشتر و بهتری بر خوردار گردد. جداره های میدان نه به صورت دیوار و حصار بلکه در قالب بناهایی همگام با عملکردهای مورد نیاز در عرصه میدان شکل گرفته اند تا با تاکیدی بیشتر، جاذب فعالیت های مختلف در عرصه میدان در زنجیره حیات شهری باشند. از سوی دیگر، سازماندهی مسیرهای پیاده، هم در عرصه بنا و هم در کل شهر کهن به نحوی است که عناصر تاریخی در قالب زنجیرهای بهم پیوسته ای از خیابان های پیاده به یکدیگر متصل اند و مردم به راحتی به این فضاها هدایت می شوند و جریان پیاده در وهله نخست اولویت است. همچنین مسیرهای سواره نیز در عین دسترسی به عرصه میدان، هیچ گونه خدشهای در ساختار آن وارد نکرده و توسط حاضرین در میدان قابل درک نیستند.

- از بررسی و قیاس های انجام گرفته، جدولی تطبیقی (جدول ۲) تدوین می گردد تا بتوان درک روشن تری از تحوالت حاصل شده در دو عرصه بدست آورد و به تشریح دلایل و راه کارهای افول و یا رونق نمونه مورد پژوهش پرداخت.

۳-۲-۲- ره آورد مقایسه تطبیقی
در این قیاس از نکات حائز اهمیت، نحوه برخورد و رسش به عرصه این بناهای تاریخی است (که بنای کلیسا در طی چند قرن تکمیل و بنای ارک در طی چند سده تخریب شده، که این مسئله بیشتر تحت تاثیر شرایط اجتماعی و سیاسی بوده و فارغ از این بحث می باشد). عرصه ارک پس از تخریب و یک دست سازی توسط مسیرهای سواره احاطه شده و در پیرامون آن بناهایی متفاوتی به لحاظ ارتفاعی، عملکردی و ساختاری شکل می گیرند که هیچ گونه سنخیتی با آن عرصه ندارند. در وهله بعدی، بنای جدید در کنار ارک احداث می شود که به سبب بزرگی به شدت آن را تحت تاثیر قرار داده و جبهه ای از ارک را به کلی مسدود می سازد؛ از سوی دیگر، به سبب عدم وجود دسترسی خیابان های پیاده به این عرصه و انقطع

تصویر ۱۴- بازنگاری جایگاه ارک علیشاه در ساختار معاصر شهر راه طوط خطچین پیرامونی، نشان گر محدوده دیوار کشی هستند).

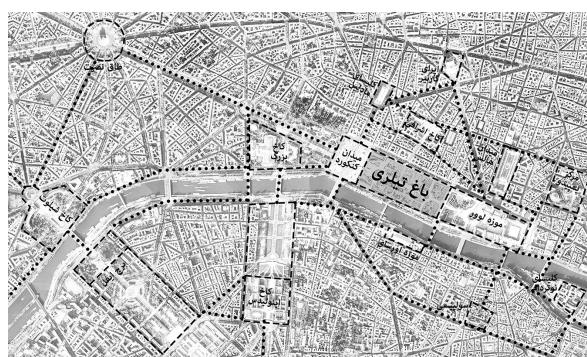
و باغ سن ساچی در برلین^{۱۸}; که از این میان، باغ تیلری پاریس به دلایل ذیل به عنوان نمونه تطبیقی مورد بررسی قرار می‌گیرد:

- هردو مجموعه، در یک برهه تاریخی شکل گرفته‌اند (قرن دهم هجری قمری).
- هردو مجموعه، به عنوان مهم‌ترین باغ تاریخی شهر خود مطرح بوده و هستند.
- هردو مجموعه، در بردارنده عمارت حکومتی و بناهای تاریخی متعدد بوده و هستند.
- هردو مجموعه، در ابتدا کارکردی حکومتی داشتند که در ادامه به فضای عام شهری بدل گشتند.

۲-۳-۲- باغ تیلری لورور در شهر پاریس

سایت تاریخی لورور، حوزه‌ای در مرکز شهر پاریس است که بخشی از محور و بستر شهر کهن را در می‌گیرد و امروزه موزه لورور و باغ تیلری در آن قرار دارد. این مجموعه از دیرباز از فعال ترین مراکز شهر پاریس بوده که با گذشت قرن‌ها ارتباط عناصر مختلف آن بیشتر شده و بخشی از محور تاریخی - فرهنگی شهر پاریس را شامل داده‌اند. عمارت لورور در اوخر قرن دوازدهم میلادی به عنوان قصر حکومتی ساخته شد و در دوره‌های مختلف توسعه یافته تا به شکل کنونی آن درآمد و پس از انقلاب کبیر فرانسه، در سال ۱۷۹۳ م. به موزه ملی فرانسه تبدیل شد (Edwards, 1893). در امتداد مجموعه لورور و حد فاصل آن با میدان کنکورد^{۱۹}، باغ وسیع تیلری قرار دارد. این باغ در قرن شانزدهم و به عنوان باغ حکومتی احداث گشت و محل حضور اعیان و بزرگواری مراسم سلطنتی بود و مهم ترین باغ حکومتی شهر به شمار می‌رفت، تا در قرن هفدهم به روی عموم گشوده شد و پس از انقلاب کبیر فرانسه به عنوان پارک عمومی مورد استفاده قرار گرفت. در حال حاضر نیز این باغ یکی از فعال ترین عرصه‌های شهری پاریس است که هم میزان مردم شهر و هم گردشگران از سراسر دنیا است (Racine, 2007).

بررسی باغ تیلری و فضاهای پیرامونی آن، نکات حائز اهمیتی را در ارتباط بالاهمیت فضاهای سبز در ساختار تاریخی شهر روشن می‌سازد. با وجود این که باغ تیلری در یکی از مهم‌ترین و ارزشمندترین مناطق شهر پاریس قرار دارد، هیچ‌گونه تعریضی در ساختار آن صورت نگرفته و فضاهای سبز آن از میان برده نشده‌اند، حتی برای حفظ یک پارچگی ساختار باغ‌ها، تونلهایی از زیربستر سایت برای عبور مسیرهای سواره احداث شده است. این نحوه برخورد نمودی از رویکرد

تصویر ۱۵- باغ تیلری و جایگاه آن در مجموعه تاریخی مرکزی پاریس.
ماخذ: (Google Earth, 2014)

و ارقاء شاهان صفوی بود که در دوره قاجار نیز ضیافت‌های بزرگ در این باغ ترتیب می‌یافتد. نایب السلطنه عباس میرزا در عرصه این باغ بناهای متعددی ساخت و در آبادانی آن نقش مهمی داشت که به این دلیل از آن با نام باغ شاهزاده نیز ذکر می‌شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ۳۴۶). در زمان محمدعلی میرزا، باغ شمال به پایگاه سربازان دولتی و در سال‌های ۱۳۲۹-۳۰ ه.ق. به قرارگاه قشون روس تزاری بدل گشته و عملکردی نظامی به خود گرفت (ویلیر، ۱۳۴۸، ۲۴۶). در اوخر دوره قاجار این باغ به تفرجگاه مردم شهر بدل شد و برای اولین بار در این برهه، به عنوان یک عرصه عمومی شهری مطرح گشت؛ اما اقدامات صورت گرفته در دوره پهلوی موجبات تخریب و حذف باغ شمال را فراهم ساخت. در حدود ۱۳۰۸ ه.ش. شهردار وقت، میرزا محمدعلی تربیت، عرصه آن را تفکیک و به معرض فروش گذاشت. این کار آغازگر زنجیره‌ای از تفکیکات و اقدامات بعدی بود که موجب تخریب و از میان رفتن باغ شمال، این عنصر ارزشمند تاریخی و هویتی شهر تبریز، شد. با این همه بخش‌هایی از باغ تا سال ۱۳۴۵ ه.ش. مشجر و عمارتی در وسط آن باقی بود (ویلیر، ۱۳۴۸)، اما به تدریج ساختمان‌های دیگری در محل آن احداث و باغ شمال برای همیشه از میان رفت.

۲-۳-۱- انتخاب نمونه مورد قیاس

براساس آنچه بیان گردید، مجموعه باغ شمال در نهایت در قالب یک باغ و فضای جمعی در ساختار شهر تبریز شکل گرفته بود که امروزه نیز می‌توانست در جریان حیات شهری نقش مؤثری در زندگی مردم داشته و به عنوان یکی از نقاط جاذب ساختار شهر مطرح باشد. براین اساس در راستای قیاس تطبیقی این اثر، به لحاظ نقش پررنگی که می‌توانست در شهر تبریز داشته باشد، برخی از نمونه‌های شاخص بین‌المللی که در قالب باغ (وفضای سبز شهری) نقش شاخصی در ساختار شهر دارند، مورد بررسی قرار گرفتند که غالب آنها عبارت است از باغ تیلری در لورور پاریس^{۲۰}، هاید پارک در لندن^{۲۱}

تصویر ۱۶- باغ تیلری و موزه لورور.
ماخذ: (Google Earth and Wikipedia, 2014)

از سوی دیگر باغ شمال نمادی از جایگاه و اهمیت حضور باغ و فضای سبز در شهر تبریز به شمار می‌رفت، چرا که تبریز از دیرباز به عنوان یکی از اولین باغ شهرهای ایران مطرح بوده که سیاحان و جهان‌گردان مختلف در گذار تاریخ به کرات اشاراتی به آن داشته‌اند.^{۲۰} و این موضوع جایگاه و اهمیت باغ و فضای سبز را

تصویر ۱۶- بازنگاری جایگاه باغ شمال در ساختار معاصر شهر (لکه میانی، نشان گر محل احتمالی عمارت باغ شمال).

مأخذ: (آرشیو شخصی نگارنده، ۱۳۹۳)

حفظ است هویتی است که باعث می‌شود عناصر و عرصه‌های تاریخی شهر، در قالب ساختار و کلیت تاریخی آنها به صورت عضو فعالی از زنجیره حیات شهر حضور داشته باشند. حفاظت این مجموعه‌ها جدا از جنبه فرهنگی و هویتی آن، از لحاظ اقتصادی و درآمدزایی شهر نیز حائز اهمیت است، چرا که مجموعه‌لوور، به عنوان مهم‌ترین قصر حکومتی مجاور باغ تیلری، در سال ۲۰۱۲ م. پیش از دوازده میلیون بازدید کننده داشته (Casey, 2013) که نشان از صرفه اقتصادی بالای حفاظت از ساختار و هویت تاریخی شهر داشته و از سوی نیز سبب شناخته شدن این آثار و تاریخ شهر در سطحی بین‌المللی می‌شود.

- از بررسی و قیاس‌های انجام گرفته، جدولی تطبیقی (جدول ۳) تدوین می‌گردد تا بتوان درک روش‌شن تری از تحولات حاصل شده در دو عرصه بست آورد و به تشریح دلایل و راهکارهای افول و یا رونق نمونه مورد پژوهش پرداخت.

۳-۳-۲- ره‌آورد مقایسه تطبیقی

براساس قیاس صورت گرفته، رویکردی مشابه باغ تیلری در باغ شمال نیز می‌توانست حداث شود؛ بدین نحو که به جای تفکیک و از میان بردن باغ، ساختار آن به صورت تاریخی اش حفظ و به عنوان بخشی از فضای سبز شهر به حیات خود ادامه می‌داد که هم محل تفریح و اجتماع مردم بود و هم امکان تعامل مردم با تاریخ و هویت شهر مهیا می‌شد؛ عمارت مركزی باغ نیز می‌توانستند در قالب موزه و یا مراکز فرهنگی به حیات خود ادامه دهند و کارکردی جدید با ساختاری کهن داشته باشند. تفکیک این مجموعه شاید در ابتدا درآمدی نسبی برای شهرداری وقت داشته ولی در صورت حفاظت از آن به عنوان بخشی از میراث هویتی شهر، امروزه با استفاده از تمهیدات گردشگری، این عرصه می‌توانست درآمدزایی و صرفه اقتصادی بسیار بیشتری داشته باشد که بدین ترتیب هم بخشی از ساختار هویتی شهر حفظ می‌شد و هم این آثار به مردم شهر، کشور و حتی جهان معرفی می‌شدند.

جدول ۳- مقایسه تطبیقی باغ شمال تبریز با باغ تیلری پاریس.

عرصه‌های مورد مقایسه	روند شکل‌گیری عرصه تاریخی	ویژگی‌های عرصه تاریخی	مدخلات معاصر در عرصه تاریخی	جایگاه عرصه تاریخی در ساختار معاصر شهر
نه نه نه نه	- احداث باغ حکومتی و عمارت شاهی (عصر آق قویونلوها) - احداث عمارت جدید در باغ - تبدیل باغ حکومتی به عرصه عمومی شهر (عصر قاجاریه)	- سکونتگاه و تفریحگاه حکومتی - محل برگزاری جشن‌ها و مراسم - وسیع ترین باغ تاریخی شهر - نمادی از جایگاه باغ و فضای سبز در هویت تاریخی تبریز - تفریحگاه عمومی شهر در اواخر عصر قاجار	- تعرض در عرصه باغ و تفکیک و فروش اراضی آن - تخریب عمارت حکومتی و باقیمانده باغ (عصر پهلوی)	- تخریب و حذف کامل باغ و عمارت تاریخی
نه نه نه نه	- احداث باغ حکومتی در جلوه است کاخ تیلری و لوور (قرن شانزدهم میلادی) - گشایش باغ بروی عموم (قرن هفدهم میلادی) - تبدیل شدن به پارک عمومی شهر بعد از انقلاب کبیر فرانسه (قرن نوزدهم میلادی)	- سکونتگاه و تفریحگاه حکومتی - محل برگزاری جشن‌ها و مراسم - وسیع ترین باغ تاریخی شهر - رابط میان بنایها و عرصه‌های تاریخی- فرهنگی شهر	- احداث مسیرهای سواره در امتداد خیابان‌های شهر - در عرصه باغ حذف خیابان‌ها از عرصه باغ و بازسازی آن به شکل تاریخی- فرهنگی شهر - از طریق تونلهایی از زیر بستر باغ	- محل برگزاری فعالیت‌ها و مراسم مختلف شهر - تفریحگاه عمومی شهر - قرارگیری در مرکز محور تاریخی- فرهنگی پاریس - قطب جذب گردشگر در شهر - عنصری فعلی و پویا در جریان زندگی شهر

اقتصادی نیز دخیل بوده، لیکن آنچه که در اینجا حائز اهمیت بوده، نوع مداخله صورت گرفته و از میان رفتن باع و عمارت آن است.

به عنوان بخشی از هویت تاریخی شهر تبریز مشخص می‌سازد.
هر چند در این قیاس شرایط و اوضاع اجتماعی، سیاسی و

نتیجه

جدول ۴- جمع‌بندی مقایسه تطبیقی سه عرصه تاریخی در تبریز با سه عرصه تاریخی در جهان.

جایگاه اثر	عرصه تاریخی	قدمت تاریخی	جایگاه اثر در شهر	رویکرد و نحوه مداخلات صورت گرفته	جایگاه اثر در شهر کهن	نأتیر مداخلات بر هویت تاریخی شهر
میدان اصلی حکومتی و چند عملکردی شهر، در پردازندۀ مجموعه عمارت حکومتی از قاجار	قرن هفتم هجری قمری (سیزدهم میلادی)	قبل از قاجار	حذف میدان از ساختار عملکردی و جریان زندگی شهر	تخریب در اثر جنگ، زلزله و احداث باروی شهر	• قبل از قاجار تخریب در اثر جنگ، زلزله و احداث باروی شهر • بعد از قاجار احداث خیابان در عرصه میدان و از میان رفتن فضای باز آن	تلزل جایگاه و منزلت عضوی مهم از ساختار هویت تاریخی شهر و تغییر معنایی و عملکردی عرصه آن
قرن هشتم هجری قمری (چهاردهم میلادی)	ارک علیشاه	قبل از قاجار	عضوی منفرد و جدا از جریان زندگی و ساختار عملکردی شهر با آسیب‌های کالبدی بسیار	مرمت و احداث بنای پیرامونی جدید	• در قاجار شاخن ترین عملکرد مذهبی شهر • بعد از قاجار تخریب بخش‌های مختلف و تجاوز به حریم آن	تلزل جایگاه و منزلت عضوی مهم از ساختار هویت تاریخی شهر به حريم تاریخی آن
قرن دهم هجری قمری (شانزدهم میلادی)	باغ شمال	مهمن ترین باغ حکومتی شهر	تقاچار حافظت عرصه باع و توسعه عمارت آن	حافظت عناصر و ساختار مجموعه با رویکرد حفظ هویت تاریخی آن	• تقاچار حافظت عرصه باع و توسعه عمارت آن • بعد از قاجار تفکیک اراضی باع و تخریب عمارت آن	حذف عضوی مهم از ساختار هویت تاریخی شهر
میدان سن مارکو و نیز	میدان	میدان اصلی حکومتی و چند عملکردی شهر، در پردازندۀ مجموعه عمارت حکومتی	قرن پنجم هجری قمری (یازدهم میلادی)	حافظت عناصر و ساختار مجموعه با رویکرد حفظ هویت تاریخی آن	ایجاد بستر لازم جهت حضور و فعالیت عرصه تاریخی به عنوان عضوی از جریان زندگی معاصر شهر	
قرن هشتم هجری قمری (چهاردهم میلادی)	کلیسای دومو میلان	مهمن ترین بنای مذهبی شهر	تمکیل و حفاظت کلیسا و ایجاد فضای باز در عرصه آن	مهمن ترین کلیسای شهر و از فعال ترین عرصه‌های جریان زندگی آن	ایجاد بستر لازم جهت حضور و فعالیت عرصه تاریخی به عنوان عضوی از جریان زندگی معاصر شهر	
قرن دهم هجری قمری (شانزدهم میلادی)	باغ تیلری پاریس	مهمن ترین باغ حکومتی شهر	حافظت ساختار مجموعه با رویکرد حفظ هویت تاریخی آن	مهمن ترین باغ تاریخی عرصه‌های جریان زندگی آن	ایجاد بستر لازم جهت حضور و فعالیت عرصه تاریخی به عنوان عضوی از جریان زندگی معاصر شهر	

و تعامل هرچه بیشتر مردم شهر با هویت و میراث تاریخی آنها فراهم شده است.

بانظر به آنچه بیان گردید، می‌توان قبل از هرگونه مداخله‌ای در عرصه‌ها و فضاهای تاریخی شهر، توجه و حفاظت از جایگاه آنها در ساختار شهر کهن، به عنوان میراثی از هویت شهر، را در اولویت نخست قرارداد و با ایجاد فضای مطلوب و متناسب در عرصه این فضاهای تقویت و گسترش پیاده‌سازی زنجیره‌های ارتباطی فضاهای تاریخی، جریان زندگی شهر را در آنها جاری ساخت. از سوی دیگر قبل از هرگونه اقدامی، می‌توان با قیاس‌هایی تطبیقی با برخی نمونه‌های مشابه که از رونق در خوری برخوردارند، از راهکارهای مورد استفاده در آنها در ساماندهی این عرصه‌ها بهره جست.

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که مدرن و معاصرسازی شهرهای کهن در تعارض با حفظ کلیت و ساختار تاریخی آنها نیست، بلکه می‌توان سازماندهی معاصر شهرها را نیز با توجه به این هویت و پیکره کهن، سامان داد؛ چراکه هرگونه تحولی در ساختار شهرهای کهن مستقیماً بر هویت تاریخی آنها اثر گذاشت و بعض‌اً سبب انحطاط و از میان رفتن آنها می‌گردد؛ همان‌گونه که در برخی از نمونه‌های اروپایی با حفظ ساختار و کالبد تاریخی شهر و هدایت جریان زندگی به این عرصه‌ها، موجبات ادامه حیات و پویایی آنها به عنوان عضوی از ساختار معاصر شهر فراهم شده، و در نتیجه این امر هم هویت و ساختار تاریخی شهر حفظ شده و هم موجبات آشنایی

پی‌نوشت‌ها

- دanielal, تبریز.
- چب من، دیوید (۱۳۸۶)، آفرینش محلات و مکان‌ها در محیط انسان ساخت، ترجمه منوچهر طبیبیان و شهرزاد فربادی، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۸)، اشارتا شهر، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- حناچی، پیروز نژاد ابراهیمی، احمد (۱۳۸۵)، باخوانی میدان صاحب آباد از روی تصاویر شاردن و مطرافقی براساس متون تاریخی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۵، ۳۵-۴۶.
- دیولافوا، مادام زان (۱۳۶۹)، سفرنامه خاطرات کاوش‌های باستانی شوش، ترجمه ایرج فرهوشی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
- ذکاء، یحیی (۱۳۵۹)، زمین لرزوهای تبریز، انتشارات کاوبایان، تهران.
- ذکاء، یحیی (۱۳۶۸)، «تبریز» در شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، جلد سوم، جهاد دانشگاهی، تهران.
- سرافراز، علی اکبر (۱۳۷۸)، تحلیل روایات تاریخی جامع علیشاه، پیوست باستان پژوهی، شماره ۵ و ۶، آرشیو میراث فرهنگی کشور.
- سفرنامه ونیزیان در ایران (۱۳۴۹)، ترجمه منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی، تهران.
- فخاری تهرانی، فرهاد و همکاران (۱۳۸۵)، باخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز، شرکت عمران و بهسازی شهری ایران «مادر تخصصی»، تهران.
- فیودورکف، بارون فیودورکف، ترجمه اسکندر ذیجان، فکر روز، تهران.
- کارنگ، عبدالعلی (۱۳۵۱)، آثار باستانی آذربایجان، انجمن آثار ملی، تهران.
- مستوفی، حمد الله (۱۳۶۲)، نزهت القلوب، به تصحیح گای لسترنج، دنیای کتاب، تهران.
- منصوری، سید امیر و آجرلو، بهرام (۱۳۸۲)، بازناسی ارک علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۱۶، ۵۷-۶۸.
- مهریار، محمد و همکاران (۱۳۷۸)، استاد تصویری شهرهای ایران دوره قاجار، دانشگاه شهید بهشتی و میراث فرهنگی کشور، تهران.
- نادرمیرزا (۱۳۷۳)، تاریخ و چغرافی دارالسلطنه تبریز، تصحیح غلام رضا طباطبایی مجد، انتشارات ستوده، تبریز.
- نصوح مطرق چی (۱۳۷۹)، بیان منازل، ترجمه رحیم رئیس نیا، میراث فرهنگی کشور، تهران.
- نقش جهان- پارس (۱۳۷۴)، طرح احیای منطقه تاریخی تبریز، <http://www.njp-arch.com> (دسترسی در ۱۳۹۳/۹/۲۰).
- ویلبر، دونالدو (۱۳۴۸)، باغ‌های ایران و کوشک‌های آن، ترجمه مهین دخت صبا، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.
- هیلین برنده، رایرت (۱۳۹۱)، هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشرفی، چاپ سوم، انتشارات روزنه، تهران.
- Casey, Matthew (2013), *Discover the World's Most Visited Museums*, CNN.
- Edwards, Henry Sutherland (1893), *Old and New Paris: Its History, Its People and Its Places*, Cassel and Co., Paris.
- Google Earth (2014), *San Marco & Duomo & Tuilerie*, <http://www.google.com/maps> (visited on 4/5/2014)
- Moughtin, Cliff (2003), *Urban Design: Street and Square*, 3rd edition, Linacre House, Oxford.
- Racine, Michel (2007), *Guide to France's Gardens*, Eugen Ulmer, Paris.
- Wikipedia (2014), *San Marco & Duomo & Tuilerie & Alishah*, Cita-del. <http://www.wikipedia.com> (visited on 4/5/2014).
- ۱ احداث باغ صاحب آباد را به شیخ محمد جوینی، وزیر آفاقاخان و پسرانش، نسبت داده‌اند (ابن کربلایی، ۱۳۸۳). ۴۷۰-۱۳۸۳.
- ۲ توجه حسن پادشاه به امور نظامی باعث شد تا او میدان وسیعی مقابل باغ صاحب آباد برای سان دیدن از لشکریان خود بسازد (حبیبی، ۱۳۷۸، ۸۶).
- ۳ نجف‌قلی خان بیگلریگی از بیم آنکه مبادا دشمنانش یعنی امیران افشار ارومیه و کردها و شقاقی‌ها، بر شهر بتارزند و او به سبب نداشتن برج و باروی شهر را آغاز کرد. ساخت این بارو در ۱۱۹۴ ه.ق. پایان یافت (ذکاء، ۱۳۶۸، ۱۱۵).
- ۴ Piazza San Marco, Venice.
- ۵ Grand Place Square, Brussels.
- ۶ Old Town Square, Prague.
- ۷ St. Mark's Basilica.
- ۸ Napoleon Bonaparte.
- ۹ نگاه کنید به: آجرلو، بهرام و نعمتی بابایلو، علی (۱۳۹۲)، حذف هویت قاجاری ارک علیشاه تبریز با مرمت به شیوه پاک‌سازی سبکی، باغ نظر، سال دهم، شماره ۲۷، ۲۷-۳۸.
- ۱۰ آندره گدار، معماری فرانسوی به مدت بیست سال ریاست اداره کل عتیقات ایران را در دست داشت، وی در مرمت و حفاظت از آثار تاریخی تحت تأثیر آموذه‌های اوژن و بولوه لودو فرانسوی و روش پاکسازی سبکی او بود که همین نگاه و روش وی باعث تخریب شماری از آثار عهد قاجاری شد که ارک علیشاه تبریزیکی از نمونه‌های شاخص آن است (آجرلو و نعمتی بابایلو، ۱۳۹۲).
- ۱۱ در سال ۱۳۵۰ ه.ش. آقای علی اکبر سرافراز به کاوش در محوطه شمالی و تالار ارک تبریز پرداخت و در نتیجه آن پلان بنایی در محوطه شمالی ایوان ارک پدیدار گشت (سرافراز، ۱۳۷۸).
- ۱۲ Duomo di Milano, Milan.
- ۱۳ Main Square, Krakow.
- ۱۴ Trafalgar Square, London.
- ۱۵ ابن کربلایی در احوال دوه عمر (متوفی ۵۸۹۲ ه.ق.) که از معاصران سلطان عقوب بوده است، به باغ شمال با این عبارات اشاره می‌کند: «مرقد و مزار آن قدوه در باب نظر و زبدہ خبر در حوالی ملک مزین باغ شمال است».
- ۱۶ Louvre Jardin des Tuileries, Paris.
- ۱۷ Hyde Park, London.
- ۱۸ Sanssouci Park, Berlin.
- ۱۹ Place de la Concorde.
- ۲۰ نگاه کنید به: سفرنامه ونیزیان در ایران (۱۳۴۹)، ترجمه منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی، تهران و دیگر سفرنامه‌های ونیزیان در ارتباط با تبریز.
- ## فهرست منابع
- ابن کربلایی تبریزی، حافظ حسین (۱۳۸۳)، *روضات الجنان و جنات الجنان*، تصحیح جعفر سلطان قرائی، چاپ دوم، انتشارات ستوده، تبریز.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۶۷)، *سرمات البلدان*، جلد ۲، به کوشش عبدالحسین نوابی و میرهاشم محدث، دانشگاه تهران، تهران.
- آجرلو، بهرام و نعمتی بابایلو، علی (۱۳۹۲)، حذف هویت قاجاری ارک علیشاه تبریز با مرمت به شیوه پاک‌سازی سبکی، باغ نظر، سال دهم، شماره ۲۷-۳۸، ۲۷-۳۸.
- بانی مسعود، امیر (۱۳۸۶)، بازناسی نقشه باغ شمال تبریز براساس استاد و مدارک تاریخی دوره قاجار، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹، ۶۹-۷۸.
- پورحسین خونیق، ابراهیم (۱۳۸۲)، تبریز به روایت تصویر، انتشارات